

પ્રકરણ-૬
તારણો

પ્રકરણ-૬

તારણો

ઉત્તર ગુજરાતના ચાર વાર્તાકારો : પન્નાલાલ પટેલ (જ.1912) રામચન્દ્ર પટેલ (જ.1938) રઘુવીર ચૌધરી (જ.1938) અને મોહન પરમાર (જ.1948) તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ :

પન્નાલાલ પટેલને ઉત્તર ગુજરાતના એટલા માટે કહી શકાય કે રાજસ્થાનમાં આવેલ તેમના વતનનું ગામ માંડલી ઉત્તર ગુજરાતના મેઘરજ તાલુકાની સરહદને અડે. સામાજિક સંબંધોતો મેઘરજ તાલુકાના ગામોમાં. તેમના શિક્ષણનો પ્રારંભ મેઘરજમાં થયો ને આઠમાં ધોરણ સુધી ભણ્યા તે ઇડરમાં. લખે ગુજરાતીમાં ને એમના સર્જનમાં જે બોલી આવી છે તે ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઇશાનિયા ભાગની છે. માંડલી આસપાસનો પ્રદેશ ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ ઉત્તર ગુજરાતના મેઘરજ વિસ્તારથી ખાસ અલગ નહીં. એમની કેટલીય મહત્વની વાર્તાઓ- ‘બાપૂનો ફૂતરો’ સમેતની પૃષ્ઠભૂમિ રાજકીય રીતે ગણીએ તો રાજસ્થાનની છે. પણ પન્નાલાલના કથાસર્જનમાં મોટી વાત તો ઉત્તર ગુજરાતના એ ઇશાનિયા મલકમાં શ્વસતાં માનવીઓને એમણે પાત્રત્વ અર્પ્યું છે તેની જ છે. પન્નાલાલે નવલકથા સર્જનમાં મોટી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. ‘માનવીની ભવાઈ’ના સર્જને એમને જ્ઞાનપીઠ પારિતોષિક અપાવ્યું. ‘મળેલા જીવ’ પણ એમની ખ્યાતિપ્રાપ્ત લોકપ્રિય અને ઉચ્ચ સ્તરની નવલકૃતિ છે. એમણે શહેરી જીવનને આલેખતી નવલકથાઓ પણ આપી છે અને તે ઓછી લોકપ્રિય નથી નીવડી. એજ રીતે ટૂંકી વાર્તાઓમાં તેમણે ઇશાનિયા પ્રદેશના માનવીઓની લખી તેમ શહેરી જીવનની પણ લખી. પન્નાલાલની શહેરી પાત્રોવાળી નવલકથાઓ અને ટૂંકી વાર્તાઓ સંખ્યામાં પણ ઓછી નથી જ. ટૂંકી વાર્તાઓમાં મહત્વની ગણાયેલી ‘સુખ દુઃખનાં સાથી’ જેવી ઠીક ઠીક વાર્તાઓની પૃષ્ઠભૂમિ ને પરિવેશ શહેરનાં જ છે. તો પણ બેહિચક કહી શકાય કે પન્નાલાલનું પ્રતિભાહીર એના પરાકાષ્ટાએ તો તળપદા જીવનની કથાઓમાં જ પ્રગટ્યું છે. પન્નાલાલની કીર્તિ નવલકથાઓમાં પર કહો તો કબૂલ પણ પન્નાલાલે એથી જરા પણ ઓછી સિદ્ધિ ટૂંકી વાર્તા ક્ષેત્રે મેળવી નથી.

તેઓ નવલકથાકાર તરીકે સિદ્ધ અને લોકપ્રિય લેખક ગણાયા છે તો ટૂંકી વાર્તાના લેખક તરીકે પણ સિદ્ધને લોકપ્રિય ગણાયા છે. આપણે શરીફા વીજળીવાળાને ટાંકીએ : "પન્નાલાલ પટેલનાં પાત્રો તળગામડાની ધૂળમાં મોટાં થયેલાં છે. તેમના સુખ દુઃખમાં ક્યાંય વિચારોનાં વંટોળ નથી, એકલતાની પીડા નથી, નિયતિના ખેલનો શિકાર બનતાં આ પાત્રો વાચકના માનસપટ પર એક દ્રઢ છાપ મૂકી જાય છે. 'વાત્રકને કાંઠે' માં નવલની વિચિત્ર લાગતી વર્તણૂક, જુવાની આખી ટિકરા પાછળ ઘસી નાખતી 'કંકુ'નું સ્પલન, 'ભાથીની વહુ'ની દાદાગીરી, 'ઓરતા'ની પાનુંની અલ્લડતા, "સાચાં શમણાં માં મથુરની દ્વિધા, 'એળે નહી તો બેળે' માં પોતાની જ મા સામે થવા ઉશ્કેરતી, પતિને મારવા માટે આહવાન આપતી રૂખીની સમજી શકાય તેવી વિચિત્રતા..... યાદી બનાવવા જઈએ તો લાગશે કે ગુજરાતી વાર્તાને સહુથી વધુ યાદગાર પાત્રો કદાચ પન્નાલાલ પટેલે જ આપ્યાં છે."^૧

પન્નાલાલની નવલકથાઓમાં તો હોય જ પણ તેમની ટૂંકી વાર્તાઓમાં ટૂંકા આલેખનમાં તેમણે ગ્રામલોકને જીવંત બનાવી આપ્યો છે. 'બાપુનો ફૂતરો'માં બાપુ સિવાય જે પાત્રો અને ફૂતરાં વડે જે ગ્રામલોક ઊપસે છે અને અસ્તંગત સામંતી સમાજનું જે વાતાવરણ ઊપસે છે તે તો પન્નાલાલનો વિશેષ છે.

ટૂંકી વાર્તામાં ગામડાનો અને શહેરનો પણ પરિવેશ જીવંત આલેખવો એ પણ પન્નાલાલનો વિશેષ ગણાય. વાતાવરણ ચિત્રણમાં જીવંતતા પન્નાલાલ પટેલની ટૂંકી વાર્તાઓની મહત્વની લાક્ષણિકતા જરૂર ગણી શકાય.

ગુજરાતીમાં પોણાપાંચસો જેટલી મોટી સંખ્યામાં વાર્તાઓ લખનાર પન્નાલાલની એક પણ વાર્તાને વાચકને કંટાળો જરા પણ નહીં આપે. પ્રેમનું આલેખન કરવાનું ભલે એમને નવલકથાઓમાં તેમ ટૂંકી વાર્તાઓમાં પણ ગમતું હોય તો પણ એ સિવાયના આલેખનમાં પણ તેમની કલમ સજીવ તો બને જ છે. 'બાપુનો ફૂતરો', 'દાણીનું ઘડિયાળ' જેવી વાર્તાઓ વાંચી સંભળાવી હોય તો ચોક્કસ ગામડાના નિરક્ષરોનો આખો સમૂહ એનો વાર્તારસ માણી શકે.

પન્નાલાલના પાત્રો પણ ચકરાવે તો ચડે છે, દ્વિધામાં તો પડે છે. પણ બૌદ્ધિક ખેંચતાણ એમનામાં સ્વાભાવિક રીતે રઘુવીરની તુલનામાં તો નથી જ, પણ

સંવેદના અને હૃદયના ઊંડાણના આલેખનમાં ભાગ્યે જ કોઈ ગુજરાતી વાર્તા લેખક એમને પહોંચી શકે.

પન્નાલાલની વાર્તાઓમાં પાત્ર વૈવિધ્યને વિસ્તાર મોટા પ્રમાણમાં છે. છતાં માણસની તેમની સમજ અને એના સત્વના આલેખન પરત્વે પન્નાલાલ એક ઊંડી પણ વિસ્તારની રીતિ સીમિત અનુભૂતિ ધરાવે છે એ પણ તેની વાર્તાઓ વાંચતા લાગશે.

કથન નિરૂપણરીતિ તો તેમની પ્રકૃતિ અને આલેખનની જરૂરિયાત મુજબ સહજ રીતે નીપજી આવી છે. એનો કસ તેમણે તેમનો કથા નિરૂપણમાં કાઢી શકે તેટલો કાઢ્યો છે. પન્નાલાલને ટૂંકીવાર્તામાં પણ પન્નાલાલ બનાવે છે તેમની અનુભૂતિની સચ્ચાઈને લેખનની ઇમાનદારી અને જવાબદારી. એમને આલેખનમાં ક્યારેય ભાષાની ખેંચ નથી પડી પણ એમની લોકપ્રિય અને જીવંત નિરૂપણરીતિ થોડાક વિકાસ સાથે 'શેઠની શારદા' નામની એમની પ્રથમ પ્રગટી છે તે જ છે. આલેખનમાં લોકગીતની અને તેના જેવી પોતે રચેલી પદ્ય પંક્તિઓ મૂકવાની રીતિ તેમણે છેવટ સુધી ટકાવી રાખી છે. માનવીના હૈયાને ખોલી આપવામાં એ પંક્તિઓની ભૂમિકા છે. જ પન્નાલાલ જ ખૂબીદાર રીતે આમ કરી શકે.

ઉમાશંકર જોશી કહે છે તેમ "પન્નાલાલનું મનુષ્ય બળ માનવહૃદયની એમની સહજ સૂઝમાં છે. માણસના હૃદયની વાત પર એમની પકડ હોય છે અને એને લીધે ભાવકના હૃદય પર એ પકડ જમાવે છે. માનવહૃદયની તે વાત તેમને પ્રત્યક્ષ હોય છે, અને આપણને પણ પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. બલકે એ ઉપરથી જ એમને એ પ્રત્યક્ષ છે એનો પૂરાવો મળે છે."^૨

ઉમાશંકરે આ લખ્યું તો છે પન્નાલાલની નવલકથાઓના સંદર્ભમાંપણ આ બધું તેમની વાર્તાઓના આલેખન પરત્વે પણ સાચું છે. પન્નાલાલ પાત્ર અને પરિવેશથી ન્યારા રહી તે બંનેનું આલેખન કરે છે. છતાં આપણને લાગે છે કે તેમાં તે જ પાત્રો અને પરિવેશ માંહેના છે. પન્નાલાલ માટે આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ શહેરના પાત્રો ને પરિવેશનું આલેખન પણ એ જ રીતે કરે છે પણ ત્યારે તેમાં શહેરના નહિ પણ ગામડાના જ લાગે છે.

રઘુવીર ચૌધરી મહેસાણાના માણસા વિસ્તારના છે. તેમના જન્મ અને ઉછેરની ભૂમિ ગામ બાપુપુરામાં. પણ તેઓ ઉચ્ચશિક્ષણ તેજસ્વી રીતે પામ્યા ને અધ્યાપક થયા. શહેરમાં વસ્યાના ને બૌદ્ધિક ગણાતા લોકોનો સહવાસ પામ્યા. ઉચ્ચ, ઉચ્ચ ને નિમ્ન મધ્યમવર્ગના માણસો સાથે તેમને ધરોબો કેળવાયો. સેંકડો અધ્યાપકોને હજારો વિદ્યાર્થીઓનો નિકટ સંપર્ક પામ્યા. સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી ને વિદેશી સાહિત્યનું પરિશીલન કર્યું. તેથી ભદ્રલોકના ભાષા પર તેમની બરાબરની પકડ આવી. બુદ્ધિની તેજસ્વતાને કારણે એ ભાષામાં તેઓ પોતીકી ચમક પણ લાવી શક્યા. એટલે તેમનાં શહેરી પાત્રો ડૉક્ટર હોય, પ્રોફેસર હોય કે વેપારી હોય તેમની ભદ્ર ભાષાને તેઓ તે તે શહેરી પાત્રને અનુરૂપ સહજ લાગે તે રીતે આલેખી શકે છે. ‘અમૃતા’ નવલકથામાં તેઓએ એવાં બૌદ્ધિક ને શહેરી પાત્રો આલેખ્યાં છે જે વાંચીને અજાણ્યા વાચક તો જરા પણ ભનક ન પામે કે તેના લેખકનો જન્મ અને ઉછેર ગામડામાં થયો થયો હશે. આ લેખક રઘુવીર ચૌધરી ટૂંકી વાર્તાના આલેખનમાં ગ્રામીણ પાત્રને પરિવાશનું આલેખન કરે ત્યારે પણ મેદાન મારી શકે છે. તે આપણે ‘કંકુનો ચાંદલો’ જેવી વાર્તાઓમાં પ્રમાણી શકીએ છીએ. જો કે રઘુવીર ચૌધરી બધી જ જગ્યાએ આમ નથી કરતા ને નથી કરી શકતા. ‘આ સમય પણ વહી જશે’ જેવી વાર્તામાં હીરા ગામડાની યુવતી છે એને ઉછેર પરિવેશ ગામડાનો છે. છતાં એના સંવાદો પર તળપદ બોલી કરતાં શહેરી કે માન્ય શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષાની વિશેષ છાપ છે. ‘મંદિરની પછીતે’ જેવી વાર્તામાં રઘુવીરભાઈ શિષ્ટ અને ગ્રામીણ ભાષાના સમન્વય દ્વારા ઉત્તમ પરિણામ લાવી શકે છે તે પણ કહેવું જોઈએ. સાધારણ રીતે તેમની ગામડાના પાત્રોની સંવાદ ભાષામાં અમુક અંશે ભદ્ર ગુજરાતી ભાષાનો પ્રભાવ વર્તાય છે.

આપણે અહીં એ વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે પન્નાલાલ રઘુવીર જેવા લેખકો ભલે ઉત્તર ગુજરાતમાં ઉછેર પામ્યા હોય તેમના સાહિત્યનું મહત્વ કંઈ ઉત્તર ગુજરાત પૂરતું નથી તે તો ગુજરાત વ્યાપી જ નહિ ભારતવ્યાપી પણ છે. તેમની કૃતિઓ અનુવાદ સ્વરૂપે દેશ અને અમુક અંશે વિદેશમાં પણ પહોંચી શકી છે.

રઘુવીર ચૌધરીએ પા સદી સુધી વાર્તાલેખન કરી બસો ઉપર ટૂંકીવાર્તાઓ આપી હોવા છતાં તેમની કીર્તિ પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથા થકી જ છે.

ભારતીય સાહિત્ય અકાદમીનું ઇનામ એમને એમની પ્રખ્યાત નવલત્રયી ‘ઉપરવાસ’, ‘સહવાસ’. ‘અંતરવાસ’ને મળ્યું છે. છતાં ટૂંકીવાર્તાકાર રઘુવીર ચૌધરીને બાજુ પર મૂકી શકાય તેમ નથી. પન્નાલાલ જેવા લેખકોમાંથી ટૂંકી વાર્તા ક્ષેત્રે તેઓ ઘણું ઘણું પામ્યા છે. પન્નાલાલ તેમના માનીતા વાર્તાકાર છે. પણ રઘુવીર પામવા તેટલું પામી નવલિકાસર્જન ક્ષેત્રે પોતીકો માર્ગ શોધવા કટિબદ્ધ છે. તે તેમની વાર્તાઓ પરથી વરતાઈ આવે છે. વાર્તાકાર રઘુવીર અનુગામી વાર્તાઓને પણ પ્રેરણા આપી શક્યા છે એ પણ ન ભૂલવું જોઈએ.

મોહન પરમાર લખે છે : "જે લોકો નવલકથાકાર રઘુવીર ચૌધરી કરતાં વાર્તાકાર રઘુવીર ચૌધરીને ઊણા ગણે છે તેઓએ આ વાર્તા (મંદિરની પછીતે) ખાસ વાંચી જવી જોઈએ. રઘુવીર ચૌધરી ક્યાં અને કેવી રીતે વાર્તાકાર તરીકે સમર્થ છે તેની પ્રતીતિ આ વ્રાત કરાવે છે."³

મોહન પરમારના આ નિરીક્ષણને આપણે મહત્વનું જ ગણીએ છતાં જે અર્થમાં પન્નાલાલને સમર્થ નવલકથાકાર અને સમર્થ ટૂંકીવાર્તાકાર કહીએ છીએ તે અર્થમાં રઘુવીર ને જેવા સમર્થ નવલકથાકાર તેવા જ સમર્થ ટૂંકીવાર્તાકાર નહી કહી શકીએ. રઘુવીરની ટૂંકીવાર્તામાં સંવેદના, સંવાદકલા, પરિવેશ, પાત્રવૈવિધ્ય સંકલના અને સમગ્ર અસર દ્રષ્ટિએ મહત્વની છે જ. તેમની પાસે પોતીકી મૌલિકતાને તપાસ્યા છે. તેમણે ઉત્તર સમકાલીન ને સમકાલીન જોવા મહત્વના વાર્તાકારોને માણ્યા નાણ્યા છે અસર ઝીલી છે તો અસર કરી પણ છે.

ફરી આપણે મોહન પરમારને ટાંકીશું : "રઘુવીર ચૌધરીનો વાર્તા ઉન્મેષ ઉત્કટ છે, પરંતુ ઘટનાની ભરમારમાં સંવેદન જગવવા કરતાં એના તિરોધાનની ભૂમિકા પર એ આગળ વધતાં જણાતા નથી. તેમ છતાં વાસ્તવના નિરૂપણમાં પાત્રોની દ્વિધાત્મક સ્થિતિ ઊભી કરવામાં રઘુવીર ચૌધરી સાડુ એવું ગજું કાઢી શક્યા છે. સંવાદોમાં રહેલી તર્કસૂત્રતા પણ તેમની વાર્તાઓનું ધ્યાનાકર્ષક અંગ છે. અનુભવ નિરીક્ષણ અને કલ્પનાના સમન્વયથી રચાયેલી તેમની વાર્તાઓનું સંધાન પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાઓ સાથે છે. પન્નાલાલ સાથે સંધાન જાળવી, સુરેશ જોશીથી ઉફરા ચાલી વાર્તા લખવાનું શરૂ કરનાર રઘુવીર ચૌધરીની વાર્તાઓ

તાજગીસભર જણાય છે. પન્નાલાલ પટેલની તળપદી શૈલીમાંથી ઉત્ક્રાંત થતી થતી વાર્તા આધુનિક વાર્તાથી પણ અલગ પડીને છેલ્લા વરસોમાં જે નવું રૂપ ધારણ કરી રહી છે. તેનાં મૂળ રઘુવીર ચૌધરીની વાર્તાનું જોડાણ ૧૯૮૦ પછી શરૂ થયેલ ટૂંકી વાર્તાના નવા પ્રવાહ સાથે સાંકળી શકાય તેમ છે”^૪

જે સમયમાં રઘુવીરનું વાર્તાલેખન ચાલ્યું તે સમયમાં પન્નાલાલનું પણ ચાલ્યું છે. રઘુવીરની અનુભૂતિની સચ્ચાઇ પર તેમની બુદ્ધિની ઊંચાઇ હાવિ ન થઇ હોત ને પન્નાલાલ પર થોડીક બુદ્ધિની ઊંચાઇનો પ્રભાવ પડ્યો હોત તો બંનેને લાભ જ થાત. પન્નાલાલ તો પૂર્વ પન્નાલાલ હોય કે ઉત્તર પન્નાલાલ હૈયા ઉકલતથી જ લખતા રહ્યા. તેથી એમણે ‘વાત્રકને કાઠે’ પછી તેનાથી ચડિયાતી વાર્તા કેવી રીતે લખી શકાય તે બાબતે કરીને વિચાર કર્યો હોય. તેમ તેમની તે પછીની વાર્તાઓ પરથી લાગતું જ નથી. પન્નાલાલ લખે છે તો સચ્ચાઇથી પણ થતાં થતાં જે થાય તે ખરું એમ જ વાતને છોડી દે છે. તેથી ‘વાત્રકને કાઠે’ પછીની વાર્તા તેનાથી ઉતરતી થાય તો પણ એની તેઓ પરવા કરતા નથી. રઘુવીર ચૌધરી ભલે સુરેશ જોષીથી ઉફરા ચાલવાનો પ્રયત્ન કરતા હશે. તેમણે તેમનો પ્રભાવ ઝીલી તેઓ તેમના જેવી વાર્તાઓ લખવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયાસ તો કર્યો જ છે. હા તેમાં રઘુવીરનું રઘુવીરપણું ભળ્યું હોવાથી પરિણામ થોડુંક નોખું આવ્યું પણ એ વાર્તાઓ આધુનિક વાર્તાની વિભાવનાની નજીકની તો બની જ આવી. ‘પૂર્ણસત્ય’, ‘પોટકું’, ‘ક્ષિતિજ ભણી’, જેવી વાર્તાઓને એના ઉદાહરણ તરીકે પેશ કરી શકાય. આ જ વાર્તાઓ તેમના સમકાલીન અને વિદ્વાન ગણાતા વિવેચકો દ્વારા પોંખાઇ છે. એ ખુદ રઘુવીર પણ તેમની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓના સંગ્રહમાં આ વાર્તાઓને મૂકે છે. એનો અર્થ એ થયો કે સુરેશ જોષીથી ઉફરા ચાલી પોતીકા ઢાળાની વાર્તા લખવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે પણ તેમાં આધુનિક વાર્તાના પ્રભાવથી તો સર્વથા મુક્ત નથી જ થઇ શક્યા. આધુનિક વાર્તાનો પ્રભાવ ઝીલીને પણ એનામાં બદલાવ લાવવાનું રઘુવીરે પોતાના વાર્તાસર્જન થકી કર્યું તે ભોળાભાઈ પટેલના આ શબ્દોમાંથી પામી શકાય છે.: "ગુજરાતીમાં ટૂંકી વાર્તાની કવિતાઇ બની જવા સુધી પહોંચવામાં હતી ત્યારે કવિતાની નિકટ પહોંચતી સઘન ચિત્રાત્મક ભાષાનો વિનિયોગ કરી બતાવ્યું છે."^૫

આમ છતાં પન્નાલાલ પટેલની પોણાપાંચસો ટૂંકીવાર્તાઓમાંથી કમ સે કમ સો જેટલી વાર્તાઓને આપણે ઊંચા બરની વાર્તાઓ લેખે તારવી શકીએ. પચાસ તો મળે જ એ રીતે વિચારીએ તો રઘુવીર ચૌધરીની બસો ઉપરની ટૂંકીવાર્તાઓમાંથી લિરિક સૌંદર્ય એની સિદ્ધિ દેખાડનારી પચાસેક વાર્તાઓ મળે ખરી ? અને એમાંથી ઉત્તમકક્ષાની પચીસેક વાર્તાઓ મળી શકે ? રઘુવીરની વાર્તાઓ પરત્વે આવા પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં કડક વાર્તા વિવેચકને મૂંઝવણ થઈ ગણી શકાય. પણ ઉત્તમ વાર્તાકાર પન્નાલાલની હરોળમાં એમણે થોડા સંકોચ સાથે જ બેસવું જ પડે.

પન્નાલાલની ટૂંકી વાર્તાઓમાં કંઈક અંશે નિવારી શકાય તેવું લંબાણ છે તો એવું લંબાણ રઘુવીરની ટૂંકીવાર્તાઓમાં પણ છે. રઘુવીરના સંવાદોમાં તાર્કિકતા અને પાંડિત્ય છે. એટલા પ્રમાણમાં જીવંતતા ને ભીનાશ નથી. એમના ઠીક ઠીક સંવાદોમાં પાંડિત્યનો બોજ વરતાય છે. પાત્રોના મુખમાં સંવાદો મૂકીને રઘુવીરભાઈ પોતાના થકી વાર્તામાં બિનજરૂરી પાંડિત્ય કે ચિંતન પણ ઉમેરે છે. જ્યાં તે લોકગીતની પંક્તિઓ મૂકે છે ત્યાં તે પંક્તિઓ રેડિયો પર ગવાઈને જાણીતા થઈ ચૂકેલા ગીતની જ હોય છે. આ બધી મર્યાદાઓ છતાં રઘુવીરે ઓછા અંશે પોતાની વાર્તારચનાઓ થકી તે મહદ અંશે તેમની વાર્તા વિવેચના થકી અનુઆધુનિક વાર્તાના વિકાસમાં ફાળો આપ્યો જ એ ભૂલી ના શકાય.

ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર લખે છે કે : “સાતમા દાયકામાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂકેલા સુરેશ જોષીના સમકાલીન વાર્તાકાર ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી આધુનિક સંવેદનાને કથાવસ્તુમાં મઢી આપે છે. એ જ અરસાના બીજા સમર્થ વાર્તાકાર રઘુવીર ચૌધરી તેમનાથી જુદી જ રીતે માનવસ્વભાવની ઊંડી સમજ દર્શાવતી સંવેદનાને સામાજિક સંદર્ભમાં ઉપસાવી આપતું પાત્ર ને પરિસ્થિતિ ચિત્ર દર્શાવતી વાર્તાઓ આપે છે.”^૬

રઘુવીર ચૌધરીના સમકાલીન વાર્તાકાર રામચંદ્ર બ. પટેલે ત્રણ વાર્તાસંગ્રહો આપેલા છે. તે વિશે વિગતે આપણે ચર્ચા ગયા. રામચંદ્ર પટેલની આરંભિક વાર્તાઓ આપણને આધુનિક અને અનુઆધુનિકના સીમાડા પર રમતી

સંવેદનાઓનું સર્જન લાગે છે. તેમની વાર્તાઓમાં વાતાવરણની જીવંતતા અનુભવાય છે. કાવ્ય હોય કે ટૂંકીવાર્તા, તેમના નિરૂપણમાં ‘સીમખેતર, નિસર્ગ નિરૂપણ’ આવવાનું જ. ઉત્તર ગુજરાતના ચાર વાર્તાકારો- પન્નાલાલ પટેલ, રઘુવીર ચૌધરી, રામચંદ્ર અને મોહન પરમાર-માં સૌથી ઓછા સંગ્રહો અને સૌથી ઓછા વાર્તાઓ આપનાર રામચંદ્ર પટેલ છે. તેમના વાર્તાસંગ્રહમાં ચિત્રાત્મકતા એ મુખ્ય લાક્ષણિકતા છે. તળભાષાના નિરૂપણમાં પન્નાલાલ કરતાં એ ખાસ્સા જુદા પડે પણ રઘુવીર અને મોહન પરમારની વાર્તાઓની ભાષાઓ સાથે સામ્ય વરતાય છે. ત્રણે રઘુવીર, રામચંદ્ર અને મોહન પરમાર મહેસાણા જિલ્લાની કંઈક અલગ અલગ તળભૂમિમાં ઉછેર પામેલા. ત્રણેના ઉછેર વાતાવરણમાં કંઈક ફરક મોહન પરમાર તો દલિત એટલે સામાજિક-આર્થિક શોષિતોમાં આવે, આ ત્રણેમાં રામચંદ્ર તેમના પરિવેશ નિરૂપણ અને પાત્રનિરૂપણમાં વીગતસભરતા હોય છે. તળની બોલીનો સ્વાદ તેમની વાર્તાઓમાં ભરપૂર માત્રામાં મળે. અનુઆધુનિક વાર્તાઓના આલેખન તરીકે સમાજભિમુખતાને સામાજિક ચેતના તેમનો વિશેષ ગણી શકાય. અનુઆધુનિક વાર્તાઓના કોઈ પણ સંકલનમાં તેમની વાર્તા લગભગ તો સમાવેશ પામે તેવી વાર્તાકલા તેમણે ખીલવી છે. એમની મોટાભાગની ટૂંકી વાર્તાઓ ગામ, સીમ ને પ્રકૃતિનો ધબકાર વરતાય જ. વિષયવસ્તુ ને કળામયતા બંને દ્રષ્ટિએ તેઓ ઉત્તર ગુજરાતના જ નહિ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યના મોટા વાર્તાકાર છે.

અનુઆધુનિક વાર્તાપ્રવાહના મહત્વના વાર્તાકાર તરીકે મોહન પરમાર સ્થાન નિશ્ચિત છે. અત્યાર સુધી તેમણે ટૂંકીવાર્તાઓના પાંચ સંગ્રહો આપ્યા છે ને સામયિકોમાં પણ એમની વાર્તાઓ પ્રકાશિત થતી જાય છે. તેમના વાર્તાસંગ્રહ ‘અંચળો’ને ભારતીય સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક મળ્યું છે. મોહન પરમાર રામચંદ્ર બ. પટેલથી જ વધારે પન્નાલાલ અને રઘુવીર કરતાં તો પાંચ સંગ્રહોમાં થઈને પણ ઓછી વાર્તાઓ આપી છે. પણ તેમની વાર્તાઓ પૈકી મોટાભાગની વાર્તાઓ મહત્વની ગણાઈ છે. તેમણે દલિત વાર્તાઓ તો આપી જ છે દલિતેતર વાર્તાઓ પણ આપી છે અને આ બંને ક્ષેત્રની વાર્તાકળામાં ઊંચાં ધોરણોને સર કરતી માલૂમ પડી છે.

ભરત મહેતા લખે છે : " ગુજરાતીમાં હાલના તબક્કે ટૂંકી વાર્તાનું સ્વરૂપ એની કલાકીય સજ્જતા સાથે સમૃદ્ધ છે. આ રળિયાત સમૃદ્ધિમાં સતત સરસ વાર્તાઓ આપનાર મોહન પરમારનો ફાળો અદ્વિતીય છે. આધુનિકોત્તર ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યના નોંધપાત્ર વાર્તાસંગ્રહોમાં 'નકલંક', 'કુંભી', 'પોઠ', 'અંચળો' નો નિઃસંકોચ સમાવેશ કરી શકાય. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ સંગ્રહો એક જ વાર્તાકારના છે. તેથી મોહન પરમાર ગુજરાતી સાહિત્યનું એક વિરલ ઉદાહરણ છે."૭

પાઠનોંધ

૧. ટૂંકી વાર્તામાં કથનકેન્દ્ર લે. શરીફા વીજળીવાળા, પૃ.૫૭-૫૮ પ્ર.આ. ૨૦૦૦
- ૨ "શબ્દશક્તિ" લે. ઉમાશંકર જોશી, પ્ર.આ.સં.૨૦૩૮, પૃ.૧૦૯
૩. અમૃતાથી ધરાધામ, સંપા. દ્રષ્ટિ પટેલ પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૪, પૃ.૪ ૨૭-૨૮
૪. અમૃતાથી ધરાધામ, સંપા. દ્રષ્ટિ પટેલ, સુનિતા ચૌધરી, પૃ.૪૬૧-૬૨, પ્ર.આ.૨૦૧૪
૫. અમૃતાથી ધરાધામ, ખંડ-૧, પ્ર.આ.૨૦૧૪ પૃ.૪૬૦
૬. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા - પૃ.૨૫૬, લે., ધીરુભાઈ ઠાકર, પ્ર.આ.૨૦૦૬
- ૬ વાર્તાસંગ્રહ 'અંચળો'નાં કવરપેઝ પરથી લે, મોહન પરમાર

પ્રકરણ-૭
ઉપસંહાર

પ્રકરણ-૭

ઉપસંહાર

ઉત્તર ગુજરાતમાં ઉછેર પામેલ પન્નાલાલ પટેલ, રઘુવીર ચૌધરી, રામચંદ્ર પટેલ અને મોહન પરમાર એમ ચાર મહત્વના વાર્તાલેખકોની બધી થઇને લગભગ આઠસો વાર્તાઓમાંથી પસાર થતાં સમગ્રપણે આ ચાર વાર્તાકારોએ ગુજરાતી વાર્તા સાહિત્ય અને સરવાળે ગુજરાતી સાહિત્યને જેટલું સમૃદ્ધ કર્યું એનો જવાબ શોધવામાં સરળતા થશે. જે રીતે આ ચાર વાર્તાકારોએ વાર્તાલેખક તરીકે પોતાની પ્રતિભાને ઘડી ઘસી ઉજ્જવળ કરી તેના પર પણ તેમના વાર્તાકાર લેખેના પ્રદાનનો આધાર રહ્યો છે.

પન્નાલાલનો અનુભવ જ વધારે અને તે જિંદગીમાં તેમને કરવા પડેલા સંઘર્ષમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો છે. જિંદગીની કિતાબને ઊંડાણપૂર્વક વાંચવા મનન કરવાથી તેમની પ્રતિભા પાંગરી છે. ભાષા તેમને લોક પાસેથી મળેલી છે. તે જ રીતે વાર્તા સંકલન અને નિરૂપણરીતિ પણ મોટે ભાગે તો તેમણે અનુભવમાંથી જ મેળવેલી છે. એટલે એમણે નવલકથાઓ લખી ને ટૂંકીવાર્તાઓ પણ લખી તેમાંથી સચ્ચાઈ અને ઇમાનદારીને લીધે તેમને સુફળો પ્રાપ્ત થયાં. પન્નાલાલ ગુજરાતના જ નહિ ભારતભરમાં પ્રતિષ્ઠિત વાર્તાકાર નિવડ્યા છે.

એમના પછી આવનાર વાર્તાકાર રઘુવીર ચૌધરીનો ગામડાનો ઉછેર એમને જરૂર ફળ્યો છે. તે પછીના શહેરના નિવાસે ને અધ્યાપક તરીકેના બૌદ્ધિક અનુભવે ને સાહિત્યના તત્વના અધ્યયને કરીને તેમની પ્રતિભાની ધાર નીકળી છે. સભાનતાપૂર્વકને સમાજભિમુખ રહી સંવેદનાને લક્ષ્યમાં રાખી તેમણે વાર્તાઓ લખી એમાંની કેટલીક જરૂર કલાપૂર્ણ ને લોકપ્રિય નીવડી. પન્નાલાલની માફર રઘુવીર પણ વધુ વંચાતા વાર્તાકાર છે.

રામચંદ્ર પટેલ તળપદ ભાષાને પન્નાલાલ અને રઘુવીર કરતાં જુદી રીતે ખેડી પન્નાલાલે અને રઘુવીરે ઉમેર્યા તે સિવાયના અનુભૂતિમાંથી આવેલા શબ્દોને તેમણે સાહિત્યના બનાવ્યા છે. મોહન પરમાર પાસે અનુભવની મૂડી હતી જ.

સામાજિક અને આર્થિક શોષણનો અર્થ તે અનુભવ તેમણે ભણતર ને અભ્યાસથી આવી મળેલી સજ્જતાને ધોરણે ચકાસ્યો. એમાંથી વાર્તાકાર લેખેની પ્રતિભાને આ ધાર મળી. આ ઘાટને વધુ તેજવંતી બનાવવા તેમણે વારસામાં મળેલી ગુજરાતી વાર્તાનું કોઈના અભિપ્રાયથી દબાયા વગર અધ્યયન, મનન, ચિંતન કર્યું. નવા અનુભવને કસીને તે સાથે તેમનું સમન્વય ન કર્યું. સામયિકોમાં વાર્તાઓ છપાતી ગઈ સંગ્રહોમાં આવતી ગઈ ને મૂલવાઈને મૂલ્યવાન ઠરતી ચાલી. તેથી તેમનો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો પણ તેથી તેઓ સંતુષ્ટ ન થયા. નિશાન તો ઊંચું જ રહ્યું. તે તાકવાનું ચાલું જ રહ્યું પરિણામ એ આવ્યું કે પન્નાલાલના સંગ્રહમાંથી ને રઘુવીર ચૌધરીના સંગ્રહમાંથીબે કે ત્રણ ઉત્તમ વાર્તાઓ મળે. ક્યારેક તો એક જ મળે ને ક્યારેક ન પણ મળે. એવી સ્થિતિ હતી. ત્યાં મોહન પરમારની વાર્તાકાર તરીકેની એવી સ્થિતિ બની કે તેમના એક વાર્તા સંગ્રહમાંથી ભાગ્યે જ ત્રણ કે ચાર વાર્તાઓ ઊંચા બરની ન હોય આ સિદ્ધિ ઉત્તર ગુજરાતના આ ચાર વાર્તાકાર પૈકી આજે તો એમજ દેખાય છે કે મોહન પરમારને જ મળી છે.

વારસામાં મળેલી વાર્તાઓના અને ઊંચા ગુણોને તેમણે આત્મસાત કર્યા ને પોતાની વાર્તાને ત્રુટિરહિત ને ઊંચી આલેખવાનો પ્રયાસ કર્યો કરતા જ ગયા ને એમને સફળતા મળી. પરંતું હજી ઊંચું નિશાન બાકી છે. ને મોહન પરમાર જેવા વાર્તાકાર પાસે સમય પણ છે તપની શક્યતા પણ છે. દલિત અનુભવનું ભાથુ સંઘર્ષનું ભાથુ હજી ખૂટ્યું નથી ને ખૂટે તેવું નથી.

પન્નાલાલ તો હયાત નથી પણ એક જિંદગીમાં જેવું જેટલું પ્રદાન થઈ શકે તે તેઓ વાર્તાકાર લેખે પણ કરીને ગયા. ગુજરાતી ભાષા અને ગદ્યની સમૃદ્ધિ ચોક્કસ તેમણે ખૂબ જ વધારી અને માનવીના હૈયાને પ્રગટ કરવાની નિરૂપણરીતિ પણ ઠીક ઠીક દાખવી. રઘુવીરે વાર્તાકાર લેખે સંકલના અને સંવાદલેખનમાં સિદ્ધિ મેળવી. રામચંદ્ર પટેલે જીવતી ગુજરાતી ભાષાને સાહિત્યમાં ખાસ તો વાર્તામાં મઠી બતાવી. મોહન પરમારે અનુભૂતિ કથનરીતિને ટેકનિક તથા પ્રતીક યોજનાને બળે ટૂંકી વાર્તાને કલાકૃતિ બનાવી.

ચારે વાર્તાલેખકોએ વાર્તાના ખેડાણ દ્વારા આપણી ભાષાને ખેડી છે. નવા શબ્દો, નવા મુહાવરા, નવી કહેવતો, નવી વાક્યરચનાઓ તેમણે આપવામાં કમી નથી રાખી. એમાં આજે પણ ચારેમાં ટપી જાય. પન્નાલાલ સીવાય પણ રઘુવીરભાઈ, રામચંદ્રભાઈ ને મોહનભાઈ પાસે ટપી જવા માટે હજી અવકાશ છે

હજી આપણી ગુજરાતી ભાષા, આપણું ગદ્ય, આપણી વાર્તા વિશ્વકક્ષાએ સ્વમાનપૂર્વક ને સન્માનપૂર્વક ઊભી રહે તે સ્થિતિ આવી નથી. હજી ભારતની ટૂંકી વાર્તાની કળાસિદ્ધિમાં ગુજરાતી વાર્તાનો ફાળો અગ્રિમ હોય તે સ્થિતિ પણ આવવી બાકી છે. જે થઈ ચૂક્યું છે તે કમ નથી. સરાહનીય છે પણ તેના પાયા પર નવાં મંડાણ માંડી શિખરો સર કરવાનું શક્ય તો છે જ પણ હજી ઠીક ઠીક મજલ કાપવાની બાકી રહે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. અનુઆધુનિક વાર્તાસૃષ્ટિ, લે.મોહન પરમાર, પ્ર.આ.૨૦૦૫
૨. અમૃતાથી ધરાધામ- રઘુવીર ચૌધરી અધ્યયન ગ્રંથ-૧,૨ સંપા.દૃષ્ટિ પટેલ, સુનિતા ચૌધરી, પ્ર.આ.૨૦૧૪
૩. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (ગાંધીયુગ અને અનુગાંધીયુગ) લે. પ્રસાદ બ્રહ્મભદ્ર, પુ.મુ.૨૦૧૨
૪. આભંગ, લે.ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, પ્ર.આ.૧૯૯૧
૫. કથાવિચાર, લે.પ્રમોદપટેલ, પ્ર.આ.૧૯૯૯
૬. કથોપકથન, લે.સુરેશ જોષી, પુ.મુ.૨૦૧૧
૭. ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તામાં ઘટનાતત્વનો ભાસ, લે.દિગ્વિજયસિંહ રાઠોડ, પ્ર.આ.૨૦૧૦
૮. ગુજરાતી વાર્તાવિશ્વ, સં.પા.બાબુ દાવલપુરા, પ્ર.આ.૨૦૧૦
૯. ગુજરાતી વાર્તાસૃષ્ટિ, સંપા. બાબુ દાવલપુરા, ઉત્પલ પટેલ, પ્ર.આ.૨૦૦૯
૧૦. ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા : આકાર અને આગમન, લે.નવીન કા.મોદી, પ્ર.આ.૧૯૮૦
૧૧. ગૃહપ્રવેશ, લે.સુરેશ જોષી, પ્ર.આ.૧૯૫૭
૧૨. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની સાહિત્યસૃષ્ટિ, લે.દક્ષેશ ઠાકર, પ્ર.આ.૨૦૦૨
૧૩. છન્નવેશ, લે.કિશોર જાદવ, પ્ર.આ.૨૦૦૦
૧૪. ટૂંકીવાર્તા, લે.વિજયશાસ્ત્રી, પ્ર.આ.૧૯૮૪
૧૫. ટૂંકીવાર્તા : શિલ્પ અને સર્જન, લે. ડૉ.ભરતકુમાર ઠાકુર પ્ર.આ.૨૦૦૯
૧૬. ટૂંકીવાર્તા અને ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા, લે.જયંત કોઠારી, પ્ર.આ.૧૯૭૭
૧૭. ટૂંકીવાર્તા અને હું, લે.હર્ષદ ત્રિવેદી, પ્ર.આ.૨૦૧૦

૧૮. ટૂંકીવાર્તામાં કથનકેન્દ્ર, લે.શરીફા વીજળીવાળા, પ્ર.આ.૨૦૦૦
૧૯. ટૂંકીવાર્તામાં પરિવશે, લે.ડૉ.ચીમનભાઈ કોળી, પ્ર.આ.૨૦૧૦
૨૦. નવલિકાના પચાસવર્ષે, લે.રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ, પ્ર.આ.૧૯૮૨
૨૧. નિવેશ, સંપા.અવન્તિ દવે, પ્ર.આ.૧૯૮૩
૨૨. પન્નાલાલ પટેલ, સંપા.રઘુવીર ચૌધરી, પ્ર.આ.૧૯૯૩
૨૩. પન્નાલાલ પટેલ, સંપા.પ્રમોદકુમાર પટેલ, બી.આ.૧૯૯૫
૨૪. પન્નાલાલનું પ્રદાન, સંપા.રઘુવીર ચૌધરી, રમેશ ર.દવે બી.આ.૨૦૦૮
૨૫. પન્નાલાલની વાર્તાસૃષ્ટિ, સંપા. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, દૃષ્ટિ પટેલ, પ્ર.આ.૨૦૧૨
૨૬. પન્નાલાલની શ્રેષ્ઠવાર્તાઓ સંપા.પન્નાલાલ પટેલ, પુ.મુ.૧૯૯૯
૨૭. પરિષ્કૃત વાર્તા અને બીજા લેખો, સંપા. મણિલાલ હ. પટેલ, પ્ર.આ.૨૦૦૦
૨૮. પર્યેષણા, લે.મનસુખ ઝવેરી, પ્ર.આ.૧૯૮૬
૨૯. પુરાવચન અને વિવેચન, સંપા.રસિકલાલ છો.પરીખ, પ્ર.આ.૧૯૬૫
૩૦. પ્રસ્તુત, સંપા.પ્રવિણ દરજી, પ્ર.આ.૧૯૯૩
૩૧. બ્રોકરની વાર્તાકળા, સંપા. રતિલાલ રોહિત, પ્ર.આ.૨૦૦૮
૩૨. ભારતમાં સંપ્રત અંગ્રેજી ટૂંકીવાર્તા, અનુ.દક્ષા વામદત્તે, પ્ર.આ.૧૯૯૭
૩૩. મોહન પરમારની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ, સંપા.રાધેશ્યામ શર્મા, પ્ર.આ.૨૦૦૬
૩૪. મોહન પરમારની વાર્તાઓમાં દલિત ચેતના, લે.ડૉ.નરેશ વાઘેલા, પ્ર.આ.૨૦૧૧
૩૫. રઘુવીર ચૌધરીની શ્રેષ્ઠવાર્તાઓ, સંપા.રઘુવીર ચૌધરી, પ્ર.આ.૨૦૦૯
૩૬. વાર્તારોહણ, લે.મોહન પરમાર, પ્ર.આ.૨૦૦૦

૩૭. વાર્તાવિચાર, લે.રઘુવીર ચૌધરી, પ્ર.આ.૧૯૭૬
૩૮. વાર્તાસંદર્ભે, લે.શરીફા વીજળીવાળા, પ્ર.આ.૨૦૧૧
૩૯. વાર્તાસૃષ્ટિ, લે.મોહન પરમાર, પ્ર.આ.૨૦૦૫
૪૦. વાર્તાકાર મફત ઓઝા, સંપા.પ્રહલાદ ચૌધરી પ્ર.આ.૨૦૧૦
૪૧. વિવેચનના સિક્કાંતો, સંપા. સતીશ વ્યાસ, વિજય શાસ્ત્રી, બળવંત જાની, પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, પુ.મુ.૨૦૦૬
૪૨. વિસામા વિનાની વાટ (ચૂંટેલી વાર્તાઓ : રઘુવીર ચૌધરી), સંપા.રમેશ ર.દવે, પ્ર.આ.૨૦૧૧
૪૩. વીણેલી નવલિકાઓ, સંપા.પન્નાલાલ પટેલ, પુ.મુ.૧૯૮૯
૪૪. સાહોત્તરી ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા, સંપા. પારુલ પ્રધાન, પ્ર.આ.૨૦૦૫
૪૫. સાર્થ જોડણીકોશ, ગાંધીજી, પુ.મુ.૨૦૦૦
૪૬. સાહિત્ય વિચારણા, લે.ધૂમકેતુ, સંપા.અનંત રાવળ, દક્ષિણકુમાર જોષી, પુ.મુ.૧૯૯૧
૪૭. સાહિત્યના ઘટકતત્ત્વો, લે.ડૉ.હરિવલ્લભ ભાયાણી, પ્ર.આ.૧૯૯૧
૪૮. સુરેશ જોષી પછીની વાર્તાનાં વિશેષ પરિણામો, લે.મોહન પરમાર, પ્ર.આ.૨૦૦૧
૪૯. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા, લે.સોમાભાઈ પટેલ, પ્ર.આ.૧૯૮૯
૫૦. શૈલી અને સ્વરૂપ, લે.ઉમાશંકર જોશી, પ્ર.આ.૧૯૯૮

सामायिक सूचि

- उद्देश्य
- तथापि
- दलित येतना
- परब
- बुद्धिप्रकाश
- शब्दसृष्टि
- शब्दसर
- हयाती